PAŃSTWOWA RADA OCHRONY PRZYRODY

NR. 20.

ADAM WODZICZKO

ZABYTKI PRZYRODY NA POMORZU

ODBITKA Z PAMIĘTNIKA INSTYTUTU BAŁTYCKIEGO, SER. BALTICUM, ZESZYT I

NAKŁADEM
OKRĘGOWEGO KOMITETU OCHRONY PRZYRODY
NA WIELKOPOLSKĘ I POMORZE
W POZNANIU
1929

Instytut Bałtycki

(Cele i organizacja)

Według § 2 statutu: „Instytut Bałtycki ma za cel badanie stosunków gospodarczych, politycznych, narodowościowych it.p. wybrzeża bałtyckiego pod kątem widzenia związanych z nimi interesów polskich. Środkami działania Towarzystwa są:

1. Gromadzenie i utrzymywanie w ewidencji materjałów naukowych odnoszących się do wybrzeża bałtyckiego.
2. Wydawanie z tego zakresu dzieł i rozpraw naukowych oraz książek o użyteczności powszechnej, służących celowi obrony interesów polskich, związanych z Bałtykiem.
3. Informowanie o wynikach badań czynników rządowych, jak i organizacyj gospodarczych i obywateli polskich, trudniących się handlem i przemysłem w krajach bałtyckich.
4. Utrzymywanie pracowni, bibljotek i zbiorów popierających działalność naukową w zakresie obchodzącym Polskę nad Bałtykiem.
5. Urządzanie zebrań dyskusyjnych".

Instytut Bałtycki, jako „Towarzystwo zapisane" został wciągnięty do rejestru stowarzyszeń Sądu Powiatowego w Toruniu dekretem z dn. 27 lutego 1926 r. pod Nr. I R. St. 101.

Organem Instytutu jest Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego.

PAMIĘTNIK INSTYTUTU BAŁTYCKIEGO.

Prace, ogłaszane w Pamiętniku I. B. ukazują się w 3 serjach:

Serja A (Dominium maris) — obejmuje publikacje oświetlające zagadnienie dostępu do morza jako pierwszorzędny problem gospodarczy Polski odrodzonej. W zeszycie I-ym ukazało się studjum statystyczne W. Stopczyka o handlu międzynarodowym na Bałtyku.

Serja B (Balticum) — obejmuje prace naukowe, dotyczące stosunków fizjograficznych, etnicznych i historycznych na pobrzeżu Bałtyckiem ze szczególnem uwzględnieniem Polskiego Pomorza i Prus Wschodnich.

Pierwsze 4 zeszyty poświęcone są pracy zbiorowej o Polskiem Pomorzu (szczegółowy przegląd podano na str. 3 okładki).

Serja C — poświęcona jest Bibljografji Pomorskiej. Pierwsze 2 zeszyty (obecnie w druku) obejmują bibljografję polsko-niemiecką Pomorza i Prus Wschodnich za okres 1918—1927.

ZABYTKI PRZYRODY NA POMORZU

WYDAWNICTWA INSTYTUTU BAŁTYCKIEGO

POLSKIE POMORZE

PRACA ZBIOROWA

POD REDAKCJĄ

JÓZEFA BOROWIKA

DYREKTORA INSTYTUTU BAŁTYCKIEGO

TORUŃ 1929

WYDAWNICTWA INSTYTUTU BAŁTYCKIEGO

ADAM WODZICZKO

ZABYTKI PRZYRODY
NA POMORZU

TORUŃ 1929

jest utrzymanie się conajmniej na równi w tym wyścigu kulturalnym na polu ochrony przyrody, w zrozumieniu, że jest to walka o zachowanie charakterystycznych rysów oblicza naszej ziemi rodzinnej i jej mowy, którą ona do dzieci swych przemawia.

W Polsce sprawami ochrony przyrody i jej zabytków zajmuje się Państwowa Rada Ochrony Przyrody (przy Ministerstwie Wyznań Relig. i Oświecenia Publicznego), a w szczególności na Pomorzu jej organ prowincjonalny, którym jest: „Okręgowy Komitet Ochrony Przyrody na Wielkopolskę i Pomorze w Poznaniu". Niestety, wskutek niedoceniania sprawy ze strony czynników miarodajnych, do dziś dnia nie doczekaliśmy się ustawy o ochronie przyrody, jaką posiadają inne społeczeństwa cywilizowane. Zabytki przyrody Pomorza nie korzystają więc z ustawowej opieki, jaką cieszą się zabytki przyrody za jego granicą zachodnią czy wschodnią. Sama jednak ustawa (która u nas jest w przygotowaniu) nie będzie skuteczną, gdy idea ochrony przyrody nie przeniknie najszerszych warstw społeczeństwa, gdy sprawą ochrony zabytków przyrody nie zainteresują się i nie staną do współpracy czynniki lokalne i regjonalne.

Poniższy przegląd zabytków przyrody na Pomorzu ma na celu współpracę tę ułatwić, wskazując przykładowo na najważniejsze zabytki, aby zapewnić im należną opiekę i zachęcić do wyszukiwania i zabezpieczania dalszych [1]). Zestawienie ułożone jest powiatami i to aby nie rozrywać naturalnych krain fizjograficznych w kolejności od północy na południe (i zachodu na wschód), naprzód lewego, następnie prawego brzegu Wisły. Przy wyliczaniu charakterystycznych fragmentów naturalnego krajobrazu, podane są również najważniejsze grodziska, które choć są dziełem ręki ludzkiej, wznoszone przez naszych słowiańskich przodków w celach obronnych, jednak jako położone na wynioślejszych punktach w okolicach bagnistych, na stromych stokach rzek i wąwozów, półwyspach jezior i t. p., grają w krajobrazie wybitną rolę, także jako miejsca widokowe i posiadają przytem często osobliwą roślinność.

Nieco szczegółowiej wyliczone są zabytki roślinne, naprzód rezerwaty przyrodnicze, chronione rozporządzeniami władz lub zasługujące na ochronę skupienia roślin, następnie rośliny na Pomorzu rzadkie, ginące, wymagające ochrony gatunkowej, t. j. na wszystkich stanowiskach, jak cis, brzęk, brzoza niska i in., wreszcie godne indywidualnej ochrony okazy szczególnie pięknych drzew i krzewów, przyczem wymiary ich i numery oddziałów leśnych wymagają sprawdzenia, gdyż podane są w pewnej tylko części na podstawie własnych spostrzeżeń z lat ostatnich, najczęściej zaś na podstawie danych kwestjonarjusza Państw. Rady Ochrony Przyrody z l. 1922—1924 (zestawionych przez inspektora lasów p. St. Mikulskiego) i przedwojennej literatury niemieckiej. Całkiem przykładowo wreszcie przytoczone są miejsca lęgowe niektórych zabytkowych zwierząt.

[1]) Wszelkie wiadomości z tego zakresu uprasza się przesyłać do Komitetu Ochrony Przyrody w Poznaniu, ul. Słowackiego 4—6.

1. Powiat Morski.

Krajobraz: Wydmy nadmorskie, zwłaszcza nad Wielkiem Morzem i na Helu; Przylądek Rozewski; Radłowska Kępa; Wrzosowisko Bielawskie; lesiste brzegi Jeziora Żarnowieckiego z Górą Zamkową; porośnięte lasami mieszanemi wzgórza i wąwozy w okolicy Chylonji i Zagórza.

Grodziska: Dębogórze, Obłoże, Oksywie, Sobieńczyce, Tyłowo, Góra Zamkowa pod Wejherowem Będargowo, Mielwino.

Ryc. 1. Jaskinie w piaskowcu w Mechowej (pow. Morski).

Zabytki geologiczne: Jaskinie w piaskowcu w Mechowej, mniej wyraźne w Polchówku pod Sławutówkiem; odkrywki burowęgla z florą mioceńską w stromym brzegu przy Rozewiu i Chłapowie; utwór zlepieńcowy z granitów na brzegu morskim na płd. od Rewy; „piramidy ziemne" w urwistym brzegu Kamiennej Góry pod Gdynią.

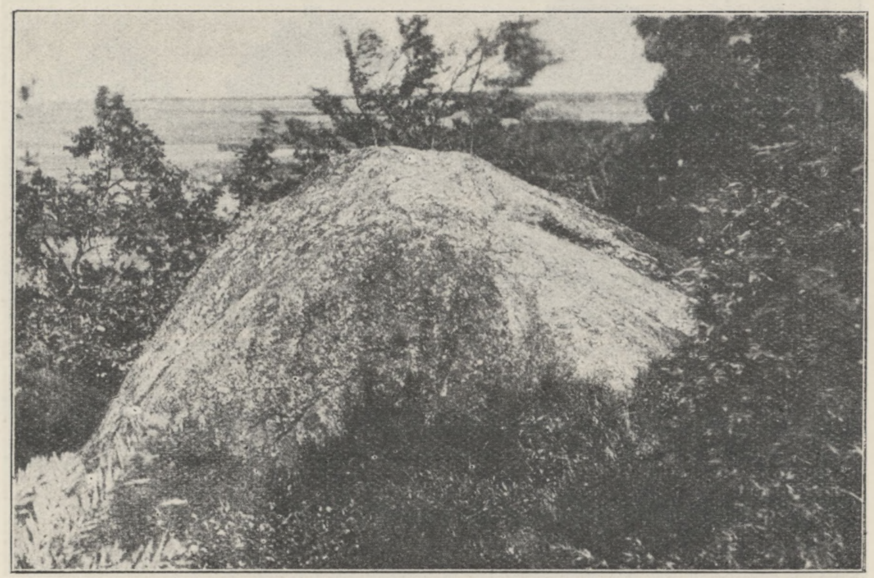

Ryc. 2. Kamień „Boża Stopka" w Czechowie (pow. Morski).

Głazy narzutowe: „Stojący" na płn. od Odargowa (20 m. obw., gnejs łyszczykowy), największy głaz w płn. części Pomorza, wymieniony już w dokumencie z r. 1277, którym Mestwin książę Pomorza darował wieś Odargowo klasztorowi w Żarnowcu „ad quendam lapidem, qui Stoyce dicitur". Według legendy pięć zagłębień w kamieniu ma pochodzić od chwytu czarcich palców, gdy djabeł chciał nim zburzyć kościół w Żarnowcu; Djabelski Kamień przy Czechowie (12,75 m. obw., gnejs biotytowy) na polu zwycięskiej bitwy z Krzyżakami w r. 1462 pod Święcinem; Boża Stopka, inaczej Anielska Stopka, 300 m. od poprzedniego (2,66 m. obw., granityt), otoczona trzema kopcami granicznemi, wymieniona w dokumencie Mestwina z r. 1281 jako kamień graniczny. Zagłębienie ma pochodzić od dotknięcia stopy anioła, który pojednał w tem

Ryc. 3. Wydma nadbrzeżna nad Piaśnicą z partjami ruchomych piasków.

Ryc. 4. Głaz narzutowy „Stojący" w Odargowie (powiat Morski).

miejscu trzech walczących ze sobą braci; Kamień przy Ciechocinie (11,50 m. obw) w oddz. 75 nadleśn. Wejherowo; głazy pod Zagórzem, a to przy drodze do Gniewowa, w oddz. 110 b nadleśn. Gniewowo (9 m. obw., granit), w oddz. 87 (9,60 m. obw., czerwony gnejs z wielkiemi skaleniami), w oddz. 92 (10,40 m. obw., granit gnejsowy); głaz przy Gniewowie, ok. 300 m. od wsi wśród roli (7 m. obw., gnejs); Wiszący Kamień tuż przy Młynkach w oddz. 203 a nadleśn. Gniewowo (6,50 obw., granityt na powierzchni silnie zwietrzały); Zwietrzały Kamień w oddz. 206 b (7,25 m. obw., granit łatwo rozsypujący się), rośnie na nim m. in. stąd tylko na Pomorzu znany mech *Isothecium myosuroides;* głaz w oddz. 119 (8,50 m. obw., jasny gnejs); oddz. 192, kamień graniczny nadleśnictwa (7,60 m. obw., gnejs biotytowy), rosną na nim niemal wszystkie gatunki mchów lasu bukowego; kilkanaście kroków na wschód od poprzedniego zupełnie podobny „Kamień glonowy" (nazwa od porastającego go, widocznego przy wilgotnej pogodzie glonu galaretowego); głaz w oddz. 194 a (11,50 m. obw., czerwono pstry gnejs biotytowy); głaz przy Śmiechowie (14 m. obw., ciemny gnejs); Bli-

Ryc. 5. Głaz narzutowy Ewa (ustawiony pionowo) w Gdyni.

Ryc. 6. Głaz narzutowy Adam (ustawiony pionowo) w Gdyni (pow. Morski).

źniaki w Lesie Miejskim w Wejherowie, w oddz. 2 (większy 9,75 m. obw., mniejszy 6,75 m. obw.); głaz przy Bieszkówku (9 m. obw., granit gnejsowy); głaz przy Okuniewie w oddz. 49 nadleśn. Gniewowo (8,20 m. obw., pstry granityt), głazy przy Tępczu, w oddz. 29 nadleśn. Wejherowo (7,50 m. obw., gnejs) i w oddz. 30 (11,5 m. obw., gnejs); „Kamień Julji" w lesie pryw. majątku Tępcz (11 m. obw., gnejs); głazy nad morzem w Pucku (12 Apostołów); Adam i Ewa w Gdyni na płd. od ul. Święto-Jańskiej; wiąże się z niemi podanie o olbrzymce, która z Oksywskiej Kępy rzuciła większym kamieniem dalej, niż ubiegający się o nią rybak.

Roślinność: Łąki krzaczaste nad Piaśnicą (między ramionami Piaśnicy od Jeziora Żarnowieckiego po Bałtyk) z roślinami atlantyckiemi jak wrzosień *(Erica tetralix)* i woskownica *(Myrica Gale)*, nadto stanowiskami gatunków rzadkich, jak brzoza niska *(Betula humilis)*, paproć długosz królewski *(Osmunda regalis)*, mieczyki *(Gladiolus imbricatus)*, kosaćce syberyjskie *(Iris sibirica)*.

Torfowisko wrzosowe Bielawskie Błoto (na płd. od Karwił i Ostrowa, na płn. od Kłanina i Sławoszyna, z obfitością

atlantyckiego wrzosienia i woskownicy i licznemi elementami zachodniemi, znanemi w Polsce tylko z tego nadmorskiego torfowiska, jak turzyca punktowana *(Carex punctata)*, przygiełka brunatna *(Rhynchospora fusca)*, paproć wodna galuszka *(Pilularia globulifera)*, jeżogłówki pokrewna i różnolistna *(Sparganium affine, S. difersifolium)*, rdestnica rdestolistna *(Potamogeton polygonifolius*, ta także w ziemi Dobrzyńskiej i zachodnim Śląsku). Tylko tu w zach. Polsce występuje północna malina moroszka *(Rubus chamaemorus)*.

Buczyna na Przylądku Rozewskim z charakterystyczną florą zielną i rzadkiemi gatunkami storczyków (obuwik — *Cypripedium calceolus)*

Słona łąka pod Wielką Wsią (nad Małem Morzem) z najbogatszą na wybrzeżu roślinnością słonoroślową (halofilną), wśród której spotykamy gatunki tak rzadkie, jak sitowie najmniejsze *(Scirpus parvulus*, tylko tu w Polsce), jarnik solankowy *(Samolus Valerandi)*, zagorzałek nadbrzeżny *(Odontites litoralis)*, aster solny *(Aster tripolium)* i in.

Las mieszany na Radłowskiej Kępie z jarzębiną szwedzką *(Sorbus suecica)* w podszyciu, tylko tu obficiej w Polsce występującą. Ogółem około 90 okazów na 20 stanowiskach. Największy okaz 9 m. wys. i 98 cm. obw. (1924). Poza tem jedyne stanowisko rzadkiego mieszańca *Sorbus fennica* Poza Radłowską Kępą jarzębina szwedzka występuje tylko na płd. od Orłowa u podnóża parku majątku Kolibki (1 okaz) i w pojedyńczych okazach w pow. Kartuzy.

Ryc. 7. Gałązka jarzębiny szwedzkiej z Kępy Radłowskiej

Mikołajek nadmorski *(Eryngium maritimum*, kaszub. oset strądowy, ostropust, kocie, baby żebra) na strądzie i wydmach nadmorskich jak również pierwotna roślinność wydmowa: gorczyca nadmorska *(Cakile maritima)*, groszek nadmorski *(Lathyrus maritimus)*, lnica wonna *(Linaria odora)*.

Rokitnik *(Hippophaë rhamnoides*, kaszub. cetwino), poza wybrzeżem Bałtyku dziko dopiero w Pieninach, tworzący zwarte zarośla na stromych, urwistych stokach kęp nadmorskich, najobfitsze na Jastrzębich Górach pod Rozewiem, dalej na stoku Kępy Puckiej od Pucka do Rzucewa (w rozproszeniu), między Mechlinkami a Oksywiem i między Orłowem a Gdynią; nadto koło Kolibek na piasku strądowym.

Wrzosień *(Erica tetralix)*, krzewina atlantycka, wymagająca wilgotnego klimatu, stąd tylko w pasie nadbałtyckim, w głębi lądu nadzwyczaj rzadka. Obok mikołajka jedna z największych ozdób naszego wybrzeża. Występuje na torfowiskach i w wilgotnych zaroślach wzdłuż Wielkiego Morza od Piaśnicy po Jastrzębie Góry, najobficiej na wrzosowisku Bielawskiem; w leśn. Jastarnia na Helu w rozprószeniu, w leśn. Hel w każdym oddziale w miejscach wilgotnych; w wielu oddziałach nadleśn. Darżlubie i Wejherowo; dalej od wybrzeża tylko na 2 izolowanych stanowiskach (w pow. Kartuzy i Brodnica).

Woskownica *(Myrica Gale)*, podobnie jak wrzosień krzew zachodni, w występowaniu ograniczony tylko do strefy nadmorskiej, po łąkach torfiastych, wrzosowiskach i zaroślach od Piaśnicy aż po łąki Werblińskie nad Płutnicą pod Puckiem (tu już nielicznie); na Helu tylko pod Jastarnią w kierunku Kuźnicy przy t. zw. alei komarowej. Opodal w lesie wielka darń zimoziołu północnego *(Linnaea borealis)* i stanowisko wspaniałej paproci długosza królewskiego *(Osmunda regalis)*.

Z okazałych drzew uderzająca jest ilość wyjątkowo pięknych buków *(Fagus silvatica)*, choć występują tu blisko wschodniej granicy swego zasiągu. Piękna buczyna w Barłominie pod Wejherowem (drzewa 3,25 m. obw., 30 m. wys.), duże okazy — na Kamiennej Górze pod Gdynią (3,87 m. obw.), na wzgórzach t. zw. Kalwarji pod Wejherowem w Czymanowie (4,40 m. obw.), w lesie Kłanińskim (4,20 m. obw.), w Dobrzewinie pod Chwaszczynem. Okazałe buki „dwunożne" spotykamy w nadleśn. Wejherowo (leśn. Rekowo, oddz. 24 a), nadleśn. Chylonja (leśn. Witomino, oddz. 2), nadl. Gniewowo. Na terenie domeny Witomino (blisko Małego Kacka)

Ryc. 8. Mikołajek nadmorski na wybrzeżu między Puckiem a Rzucewem.

Ryc. 9. Atlantycki wrzosień błotny na Helu.

w polu rosną dwa piękne buki wsławione przez Żeromskiego w ,,Inter-arma": Sambor i Mestwin (3,44 m. i 2,70 m. obw.).

Okazały stary d ą b *(Quercus pedunculata)* rośnie w Gdyni w środku ulicy prowadzącej do portu, ochroniony dzięki staraniom Kuratora B. Chrzanowskiego [1]).

Wspaniałe l i p y *(Tilia cordata)* tworzą aleję króla Jana Sobieskiego w Rzucewie (260 okazów ok. 200-letnich, zasadzonych w czterech szeregach) i aleję przy drodze z Pierwoszyna do Mostów na Kępie Oksywskiej. Przy drodze polnej z Pierwoszyna do Oksywia młoda, piękna lipa.

Imponujący rozmiarami o r z e c h w ł o s k i *(Juglans regia)*, około 200-letni, rośnie w ogrodzie p. Kleby w gm. Mosty.

Olbrzymi j e s i o n *(Faxinus excelsior)* w oddz. 82 a nadleśn. Darżlubie (7 m. obw., 23 m. wys.).

Zwierzęta: Osobliwością są masy ptactwa wodnego, gnieżdżące się na rewie, podwodnej ławicy piaszczystej między Rewą a Kuźnicami, a zwłaszcza liczne gatunki ptactwa północnego, zjawiającego się na wodach naszego morza na zimę, lub na przelotach wiosennych i jesiennych. Na terenie W. M. Gdańska istnieje rezerwat dla ptactwa na półwyspie Messina koło Neufähr. B o c i a n c z a r n y gnieździ się w nadleśn. Chylonja i Gniewowo, g ł u s z e c w wyżej wymienionych i w nadleśn. Darżlubie. Na Helu trafia się południ.-wsch. wąż (nie jadowity) m i e d z i a n k a g n i e w o s z *(Coronella laevis)*.

2. Powiat Kartuzy.

W obrębie powiatu leży najpiękniejsza część Pojezierza Kaszubskiego zwana niekiedy ,,Szwajcarją Kaszubską".

Krajobraz: Teren j e z i o r R a d u n i; J e z i o r o O s t r z y c k i e u stóp Wierzycy, najwyższego wzniesienia Pojezierza (331 m n. m., wieża widokowa); brzegi J e z i o r a L i b a g o s z c z w nadleśn. Mirachowo; J a r R a d u n i w leśn. rew. Babidół, nadleśn. Owczarnia; G ó r a Z a m k o w a pod Kartuzami; T a m o w a (,,Wzgórze Prezydenta") z charakterystycznym widokiem na szereg jezior.

[1]) Dla uczczenia tak zasłużonego w czasach niewoli przez starania o związanie polskiego społeczeństwa z kaszubskiem wybrzeżem autora: ,,Z wybrzeża i o wybrzeżu" i ,,Na Kaszubskim brzegu", należałoby go nazwać: ,,Dębem Bernarda Chrzanowskiego".

G r o d z i s k a: Borzestowo, Bącz, Borcz, Chmielno (późniejsza kolebka książąt pomorskich), Go'ubie, Go'cewo, Gostomie, Jamno, Kamienica Sz'., Kartuzy (Góra Zamkowa), Podjazy, Tuchomko.

Zabytki geologiczne: C z ę ś ć b a ł t y c k i e j m o r e n y c z o ł o w e j kolo Mściszewic (rezerwat, własność powiatu).

G ł a z y n a r z u t o w e: W i e l k i K a m i e ń n a d J e z. „K a m i e n n e m" w nadleśn. Mirachowo (17 m. obw.), porośnięty rzadkim mchem górskim *Andreaea petrophila* i bardzo bogatą florą porostów o wybitnie górskiem rozprzestrzenieniu; g ł a z p r z y S t. G l i n c z u (8 m. obw.); g ł a z n a d J e z. O s t r z y c k i e m (9 m. obw.); g ł a z p r z y S t. Ł o s i e n i c a c h (13,40 m. obw.); g ł a z p r z y G ó r n e j B r o d n i c y (11,25 m. obw.) z napisami i oznaczeniem wzniesienia 209,40 m. n. p. m.

Roślinność: R e z e r w a t b u k o w y n a G ó r z e Z a m k o w e j p o d K a r t u z a m i (nadleśn. Kartuzy, oddz. 95 b, obsz. 9,3 ha), najpiękniejszy na Pomorzu drzewostan bukowy (buki nad 30 metrów wys. przy obw. do 3. m.).

R e z e r w a t t o r f o w i s k o w y S m o l n e B ł o t o, 10 km na płn.-zach. od Kartuz (nadleśn. Kartuzy, leśn. Smolne Błoto, oddz. 245 b, 246 b, 247 b, 254 b, 255 b, obsz. 34,15 ha) z roślinnością typową dla torfowisk wrzosowych typu zachodnio-bałtyckiego. Ulega zawrzosieniu i zalesieniu.

R e z e r w a t t o r f o w i s k o w y n a d J e z i o r e m W i e l k i e m p o d M i r a c h o w e m (nadleśn. Mirachowo, oddz. 157, 158, 159, 177, obsz. 42,50 ha). Bujnie rozwijające się zespoły torfowców *(Sphagnum)* ze skąpą roślinnością kwiatową jak wełnianka *(Eriophorum vaginatum)*, sitowie darniowe *(Scirpus caespitosus)*, bażyna *(Empetrum nigrum)*, żórawina *(Vaccinium oxycoccos)*, modrzewnica *(Andromeda polifolia)*, rosiczka *(Drosera rotundifolia)*.

J e z i o r k o T u r z y c o w e w n a d l e ś n. M i r a c h o w o, z jedynem w zach. Polsce stanowiskiem turzycy skąpokwiatowej *(Carex pauciflora)* na nadbrzeżnem torfowisku, na linji (między oddz. 161—179, rezerwat).

R e z e r w a t t o r f o w i s k o w y S t a n i s z e w s k i e B ł o t o p o d M i r a c h o w e m (nadleśn. Mirachowo, leśn. Glinne, oddz. 60, 61, 81, 82, 83, 84, obsz. 49,70 ha). Charakterystyczne dla Kaszubszczyzny torfowisko wrzosowe, jedyne w powiecie stanowisko atlantyckiego wrzosienia *(Erica tetralix)*, najobficiej w oddz. 60.

J e z i o r o p r z y W i e l k i m K a m i e n i u w n a d l e ś n. M i r a c h o w o z osobliwą roślinnością wodną, jak poryblin (*Isoëtes lacustris)*, lobelja *(Lobelia Dortmanna)*. Ze względu na piękność położenia, jak i zbliżoną roślinność zasługuje na miano Świtezi Mirachowskiej.

C i s *(Taxus baccata)* w nadleśn. Mirachowo, leśn. Wygoda, oddz. 34 b, jeden okaz; przed pół wiekiem jeszcze występował cis w licznych oddziałach nadleśnictwa. W leśn. Smolne Błoto, oddz. 309 b nadleśn. Kartuzy w torfowisku wykopuje się liczne pniaki cisowe.

Ś w i e r k *(Picea excelsa)* w nadleśn. Owczarnia, leśn. Sarni Dwór, w wapieniu łąkowym znaleziono pniaki świerkowe, co wskazuje że niegdyś rosły tu dziko świerki, 80 km. na zachód od dzisiejszej granicy zasiągu.

B u k i *(Fagus silvatica)* okazałe nad Jez. Klasztornem pod Kartuzami. Rósł tu obalony przez burzę najgrubszy buk na Pomorzu (5,36 m. obw., 23,5 m. wys.). W nadleśn. Owczarnia, leśn. Sarni Dwór, oddz. 163 potężny buk (4,20 m. obw., 18 m. wys., 28 m. średn. korony).

D ą b w nadleśn. Owczarnia, oddz. 50 a (2,45 m. obw.) przy pniu ze śladami dolu pułapkowego, w jakie niegdyś chwytano wilki.

J a r z ę b i n a s z w e d z k a nad Jez. Klasztornem w nadleśn. Kartuzy, oddz. 178 a jeden stary okaz (1,04 m. obw., ok. 12 m. wys.); ćwierć km. dalej w wiosce Grzybno Dolne, na brzegu jeziora śliczny okaz (1,36 m. obw., 11,5 m. wys.). Jest to najgrubsza jarzębina szwedzka na Pomorzu. Wątpliwe, czy stanowisko pierwotne.

J e s i o n w Kartuzach, przy ulicy, naprzeciw fabryki „Metropol" o niezwykle silnie rozwiniętej nasadzie korzeniowej (4,60 m. obw. pnia).

Storczyk o b u w i k *(Cypripedium Calceolus)* na płd. brzegu Jez. Ostrzyckiego obficie (oddz. 311/319), ogrodzony.

Zwierzęta: ż ó r a w nad Jez. Wielkiem w nadleśn. Mirachowo; b o c i a n c z a r n y w nadleśn. Mirachowo; g ł u s z e c w nadleśn. Mirachowo, Sulęczyno, Kartuzy Owczarnia; ż ó ł w w nadleśn. Mirachowo, motyl *Plusia microgamma* (relikt glacjalny) koło Kartuz.

3. Powiat Kościerzyna.

Krajobraz: Jezioro Wdzydze i otoczenie; wąwóz przy Trzciance.

Grodziska: Garczyn, Grabówko, Liniewskie Góry, Nowy Barkoczyn, Nowe Polaszki, Pogódki, Skrzydłówko, Szara Huta.

Zabytki geologiczne: Wielki Kamień przy Owśnicach (13,20 m. obw.) z umieszczonym na nim krzyżem ,,aby prze-

Ryc. 10. ,,Djabelski Kamień" w Owśnicach (pow. Kościerzyna).

szkodzić tańcom czarownic podczas Świętojańskiej nocy"; głaz przy Jastrzębiu, $1^{1}/_{2}$ km. na zachód przy skrzyżowaniu dróg (11,25 m. obw.); głaz przy leśniczówce Obozin, 50 m. na zach. (9,75 m. obw.); Kamień ,,skarbów" przy leśniczówce Nygut (9,25 m. obw.); opodal nieco mniejszy (7,80 m. obw.); większe głazy w oddz. 130, 137, 140 nadleśn. Lipusz; Djabelski Kamień na ,,Okrągłej Górze" przy folw. Szczodrowo ,,spuszczony przez djabła, gdy go niósł do Jeziora Czartówko"; ustawiony pionowo kamień w polu przy drodze z Nowej Kiszewy do St. Bukowca.

Roślinność: Cis w nadleśn. Lipusz, oddz. 136 (?); w gminie Łubiana, między jeziorami Sudomie i Granicznem nad 100 niskich krzewów i do 3 m. wys. drzewek.

Sosna pospolita w nadleśn. Lipusz, oddz. 251, zwana ,,Truszkowską Matką" (3,76 m. obw.).

Brzęk czyli bereka[1]) *(Sorbus torminalis)* w nadleśn. Wawrzynowo oddz. 247 b (3 małe okazy), oddz. 248 b (drzewo 1,50 m. obw.). Są to najdalej na pln. wysunięte stanowiska brzęka na Pomorzu.

Zwierzęta: Puhacz w nadleśn. Wawrzynowo; żółw w nadleśn. Lipusz; muchówka *Therioplectes tarandinus* (relikt glacjalny) w okolicy Wygonina.

4. Powiat Tczew.

Krajobraz: Las pod Sobowidzem (przecięty granicą z W. M. Gdańskiem); zalesiony wąwóz pod Brzeźnem.

Grodziska: Lubiszewo, Mały Garc, Rajkowy, Siwiałka (na półwyspie Jez. Godziszewskiego), Śliwiny, Waćmierek.

Zabytki geologiczne: Djabelski Kamień w Wierzycy pod Pelplinem (8 m. obw. nad pow. wody), chroniony zarządzeniem Kurji Biskupiej. Według podania upuścił go djabeł, który niósł go, by zburzyć nim wieżę Katedry, gdy odezwały się dzwony na mszę poranną.

Roślinność: dąb szypułkowy w nadleśn. Pelplin, leśn. Borkowo (4,5 m. obw.).

5. Powiat Starogard.

Obejmuje pln.-wsch. część Borów Tucholskich.

Krajobraz: ,,Żabnieńska Szwajcarja" z osobliwą roślinnością *(Orchis ustulatus, Orobanche alsatica* i in.); dolina Piesienicy przy Twardym Dole; lasy nad Jez. Borzechowskiem od strony Wirt; uroczysko nad Wdą w nadleśn. Błędno; dolina Prusiny przy Osiecznie.

Grodziska: Borzechowo, Grabowo, Owidz nad Wierzycą, Piszczyn, Radziejewo.

---

[1]) Podanej przez H. Conwentza z okolicy Chojnic nazwy breknia, nigdzie na Pomorzu nie spotykałem w użyciu. W okolicy Osia podobno można spotkać się z nazwą ,,grusza klonowa".

Zabytki geologiczne: Głaz narzutowy „S k a m i e n i a ł a o w c z a r k a" przy drodze z dworca kol. do miasteczka Zblewo obok kamienia km. 1,2 (3,50 m. obw.); D j a b e l s k i K a m i e ń przy Piszczynie (14 m. obw.).

Roślinność: J e z i o r o N i e d a c na płd. od Zblewa z rzadkiemi roślinami (skrzyp pstry — *Equisetum variegatum*, kłoć wiechowata — *Cladium Mariscus*, turzyca strunowa — *Carex chordorrhiza*, relikt lodowcowy rzadki mech północny *Hypnum trifarium)*.

C i s w nadleśn. Drewniaczki, leśn. Cisiny nad. Jez. Czarnem oddz. 21, 38 a, do 50 egz. 1—2 m. wys.

S o s n a w nadleśn. Drewniaczki, leśn. Twardy Dół, oddz. 204 a, 211 a, 215 b, 216, 220 guzowate sosny (z naroślami na pniach) w pierwotnym lesie sosnowym.

B r z ę k (b e r e k a) w nadleśn. Wirty, oddz. 191 d, 194 a, 195 d, 196, 197 a, szereg drzew (najgrubsze 1,09 m. obw., 17 m. wys.), nadto w oddz. 204 a (Twardy Dół) jedno drzewko; w nadleśn. Drewniaczki, leśn. Czarnów, oddz. 59, 60, 76, 77 szereg drzew (najgr. 1,15 m. obw., 22—24 m. wys.) i wiele mlodych krzaków; w nadleśn. Lubichowo, leśn. Lasek, oddz. 193, 242 a po jednym okazie i liczne odrośla korzeniowe; w nadleśn. Błędno, oddz. 151c w Uroczysku nad Wdą jedno drzewko.

L i p a d r o b n o l i s t n a w nadleśn. Leśna Huta, oddz. 50, stare okazy.

K l o n (*Acer platanoides)* w nadleśn. Wirty, oddz. 197 a (1,5 m. obw., 22 m. wys.).

T r z m i e l i n a b r o d a w k o w a t a *(Evonymus verrucosa)*, osiąga na Pomorzu kres zasiągu w kierunku płn.-zach., w nadleśn. Błędno w Uroczysku nad Wdą oddz. 151 c, w nadleśn. Drewniaczki nad Jez. Czarnem, w nadleśn. Sarnia Góra w Szczerkowie, obficie jako składnik krzewiastego podszycia lasów mieszanych.

W n a d l e ś n. W i r t y (8 km. od stacji kol. Zblewo) większa ilość obszernych powierzchni doświadczalnych z rozmaitemi gatunkami obcokrajowych drzew leśnych (40 letni drzewostan daglezji — *Pseudotsuga Douglasii* i t. d.). W Ogrodzie Dendrologicznym nadleśnictwa bogata kolekcja egzotów, niektóre okazy są jedynemi w Polsce).

Zwierzęta: ż ó r a w w nadleśn. Osieczno (leśn. Nowy Dwór); ł a b ę d ź w nadleśn. Błędno (na Młyńskim Stawie i nad jez. Brzezianek); b o c i a n c z a r n y w nadleśn. Błędno (oddz. 16, 258), (przy wsi Zimne Zdroje); c z a p l a s i w a w nadleśn. Osieczno (leśn. Ocypel, oddz. 133, większa kolonja), g ł u s z e c w nadleśn. Błędno, Osieczno Leśna Huta; w ą ż m i e d z i a n k a g n i e w o s z w nadleśn. Błędno.

6. Powiat Gniew.

Krajobraz: W y s o k i b r z e g W i s ł y z licznemi parowami p o d O p a l e n i e m; b r z e g W i s ł y p r z y G n i e w i e i C i e p ł e m; p a r ó w p r z y W i e l k i e m G a r c u.

G r o d z i s k a: Brody, Ciepłe, Leśna Jania, Lignowy Szlacheckie, Wielki Garcz.

Roślinność: L a s m i e s z a n y na malowniczych, pociętych parowami zboczach Wisły m i ę d z y K o z i e l c e m a W i d l i c a m i, w nadleśn. Dębowo, leśn. Dębiny, oddz. 4, 5, 6a, 18, 19. 20a. Najciekawszy florystycznie las zachodniej Polski z wielką obfitością elementów pontyjskich i wschodnich w podszyciu: lędźwian grochowaty (*Lathyrus pisiformis*) w oddz. 6a, 20a, także 107, 110 (jedyne stanowiska na Pomorzu), dzwonecznik (*Adenophora liliifolia*) (tylko tu na Pomorzu), zaraza alzacka (*Orobanche alsatica*), aster gawęda (*Aster amellus*), pszczólnik (*Dracocephalum Ruyschiana*) i wiele in. Nadto liczne storczyki (również obuwik), złotogłowy, mieczyki, pełniki, orliki, tojady i inne okazałe rośliny.

C i s w nadleśn. Dębowo, rew. Jesionna, oddz. 121 jeden okaz (2 m wys.).

D ą b przy samem Nadleśnictwie (4,66 m obw.).

B r z ę k (b e r e k a) w nadl. Dębowo, rew. Dębiny, oddz. 18, 19, 20, 35, (małe drzewka); rew. Opalenie, oddz. 57b, 58a, 93, 97b, 99b, 104a, 113b, 114a (drzewa, najw. 1 m obw., 15 m. wys.); rew. Rakówko, oddz. 83d, 109, 111, 117 (mniejsze drzewka); — w Ciepłem, w drugim parowie od Gniewu kilka drzewek.

L i p a drobnolistna w nadleśn. Dębowo, leśn. Dębiny, oddz. 18 (3,96 m. obw., 16 m. wys.).

J a w o r *(Acer pseudoplatanus)* w nadl. Dębowo, rew. Rakówko, oddz. 89 a, b, drzewa do 20 m. wys.).

T r z m i e l i n a b r o d a w k o w a t a w liściastych i mieszanych partjach nadleśn. Dębowo.

Bluszcz *(Hedera helix)* zakwitający, w nadleśn. Dębowo, w oddz. nad Wisłą.

Zwierzęta: Czapla siwa (kolonje) i żółw w nadleśn. Dębowo; przy Widlicach pontyjskie szarańczaki — *Ephippigera vitium, Barbitistes constrictus.*

7. Powiat Chojnice.

Obejmuje płn.-zach. część Borów Tucholskich.

Krajobraz: Lesiste brzegi Jez. Charzykowskiego (zwanego dawniej Lutomie).

Grodziska: na półwyspie Jez. Charzykowskiego, Ciecholewy, Jarcewo, Ostrowite.

Zabytki geologiczne: potężne głazy narzutowe, ustawione w t. zw. „Koła kamienne" w Odrach nad Wdą (w nadleśn. Czersk, rew. 226). Jest to zarazem jeden z najkompletniejszych w Polsce zabytków przedhistorycznych z epoki neolitycznej (kamienie ustawione w kierunku stron świata służyły do rachuby czasu i oznaczania pór roku z biegu ciał niebieskich; przy nich cmentarzysko przedhistoryczne).

Ryc. 11. „Koła Kamienne" w Odrach (pow. Chojnice).

Ryc. 12. „Koła Kamienne" w Odrach (pow. Chojnice).

Roślinność: Torfowisko Obrowskie z osobliwą roślinnością, leży w większej części w pow. Tuchola (p. n.).

Rezerwat torfowiskowy z brzozą niską *(Betula humilis)* nad Jez. Mętno (Nadleśn. Giełdoń, leśn. Ostrowo, oddz. 92 a, 93 a). Najobfitsze, ekologicznie niezwykłe (na torfowisku przejściowem) stanowisko brzozy niskiej na Pomorzu.

Cis w nadleśn. Klosnowo (na wyspie Jez. Charzykowskiego); w nadleśn. Twarożnica, oddz. 127.

Jałowiec *(Juniperus communis)* w nadleśn. Osusznica dwa wielkie okazy (7 m i 4 m. wys.).

Brzęk (bereka) w nadleśn. Twarożnica, oddz. 48 (dwa duże drzewa); oddz. 29, 30, 44 45, 46, 47, 62 około 50 drzew (do 24 m. wys.).

Zwierzęta: W nadleśn. Klosnowo i Laska: żóraw, łabędź, bocian czarny, czapla siwa; puhacz w nadl. Klosnowo; cietrzew w nadleśn. Osusznica i Laska; żółw w nadleśn. Twarożnica; miedzianka gniewosz — w nadleśn. Laska.

8. Powiat Sępolno.

Krajobraz: Obszar jezior w nadleśn. Lutówko; Grodziska: Kamień, Komierowo, Więcbork, Wysoka.

Roślinność: Sosna zwyczajna, forma wężowa (*Pinus silvestris, f. virgata)* w nadleśn. Lutówko, oddz. 60 c (16 m wys.).

Grab *(Carpinus betulus)* piramidalnej postaci, nad 15 m. wys. w nadleśn. Lutówko, oddz. 59 a.

Dąb szypułkowy w nadleśn. Lutówko, grupa b. grubych, ok. 200-letnich drzew.

Brzęk (bereka) w lesie pryw. majątku Sypniewo, rew. Dorotowo, ok. 50 starszych owocujących drzew.

Brzoza niska *(Betula humilis)* na torfowisku między Zalesiem a Szkarpą.

Zwierzęta: żółw w nadleśn. Lutówko.

9. Powiat Tuchola.

Obejmuje południowo-wschodnią część Borów Tucholskich.

Krajobraz: dolina Brdy na pln. i płd. od Tucholi. Grodziska: Gostycyn, Sady, Wysoka.

Zabytki geologiczne: Głaz narzutowy w Brdzie przy Rudzkim Moście; Wielki Kamień w nadleśn. Zamrza, oddz. 17; odkrywki trzeciorzędowe nad Brdą w nadleśn. Świt; bursztyn wydobywano niegdyś w nadleśn. Woziwoda, czego pozostałością są liczne doły.

Roślinność: Torfowisko Obrowskie w pln.-zach. części powiatu z rzadką zabytkową roślinnością. Rośnie tu obficie brzoza niska *(Belula humilis)* i jej mieszańce z brzozą białą, północna wierzba śniada *(Salix livida)*, skalnica północna *(Saxifraga hirculus)*, gnidosz królewski *(Pedicularis sceptrum carolinum)*, kosatka kielichowata *(Tofieldia calyculata)* i wiele in.

Brzoza niska *(Betula humilis)* występuje pozatem na łąkach na zach. od rezerwatu Cisy Staropolskie (który leży już w pow. Świecie), na torfowiskach nad Jez. Żalno, nad Jez. Gwiazda, nad Jeziorem 123 (m n. p. m.).

Wierzba borówkolistna *(Salix myrtilloides)*, zabytek epoki lodowej, przy Tucholi i przy Bysławie.

Cis w nadleśn. Świt (jeden egzemplarz) i w nadleśn. Lipowa, leśn. Zielony Dół, oddz. 137 (w dwóch miejscach, okazy do 25 cm obw.).

Sosna w nadleśn. Lipowa, oddz. 85, dwa potężne drzewa do 35 m wys.; w nadleśn Woziwoda, oddz. 179 uschnięta sosna barciowa (3,15 m obw., 25 m wys.); na gruntach wsi Minikowo sosna z łuskowatą korą.

Dąb w nadleśn. Świt, przy nadleśniczówce, 8 starych drzew.

Brzęk (bereka) na wysokim brzegu Brdy przy Nowej Tucholi.

Zwierzęta: puhacz, łabędź, bocian czarny, czapla siwa w nadleśn. Woziwoda; żółw w nadleśn. Świt i Woziwoda; miedzianka gniewosz w nadleśn. Szarłata.

10. Powiat Świecie.

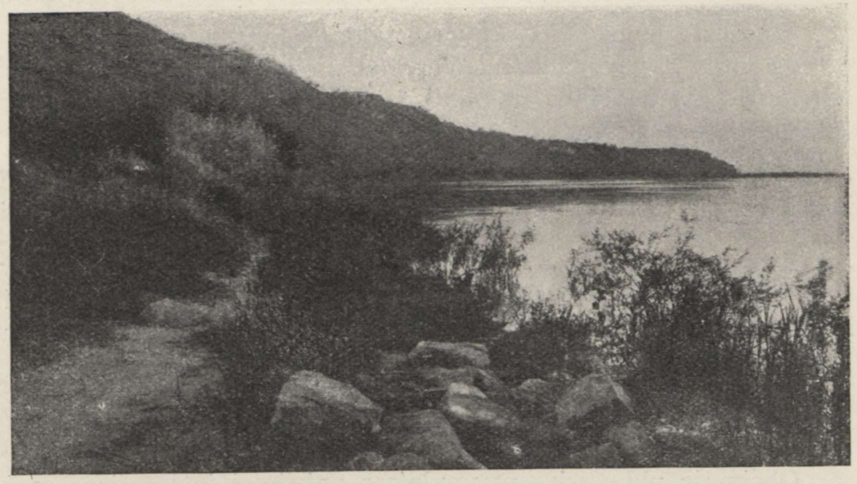
Obejmuje płd.-wsch., przyrodniczo najwięcej interesującą część Borów Tucholskich.

Krajobraz: „Zatoki" nad Wdą; dolina Wdy przy Tleniu; Szczerkowo na półn. od Osia; Cisy Staropolskie nad Jez. Mukrzańskiem; brzeg Wisły między Świeciem a Sartawicami (najpiękniejsze miejsce doliny Wisły); Wielki parów przy Sartawicach.

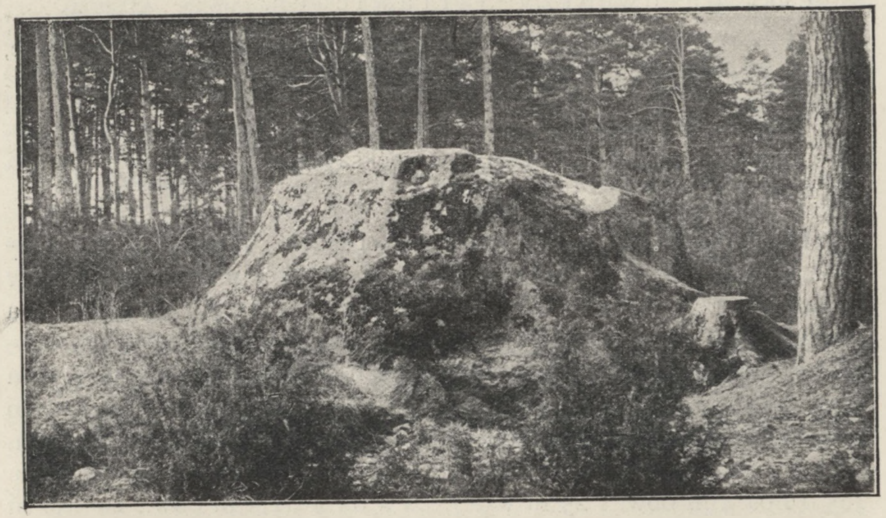
Grodziska: Bzowo, Gródek, Gruczno, Rulewo, Sartawice, Wielki Komorsk.

Zabytki geologiczne: „Djabelski Kamień" pod Gródkiem (przy stacji kol. Leosia), największy głaz narzutowy Pomorza (25 m obw.).

Roślinność: Cisy Staropolskie nad Jez. Mukrzańskiem w nadleśn. Wierzchlas, zabytek pierwotnej puszczy pomorskiej z najpiękniejszem skupieniem cisów całej Europy. Na obszarze rezerwatu (oddz. 61, obszar 18,5 ha) rośnie ogółem 5 533 osobników, w tem 1000 starych drzewiastych okazów (największy 1,56 m obw., 13,10 m wys.). Imponująco rozwinięte inne drzewa mieszanego lasu, wśród którego występują cisy: sosny (3 m ob., 32 m wys.), graby (1,5 m obw., 24 m wys..), lipy (2,5 m obw., zaś w oddz. 105 b lipa 4 m obw. i 25 m wys.), jawory (1,5 m obw., 20—30 m wys.). W podszyciu trzmielina brodawkowata *(Evo-*

Ryc. 13. Brzegi Wisły powyżej Świecia (t. zw. Czarcie Góry).

Ryc. 14. „Djabelski Kamień", koło Gródka nad Wdą (powiat Świecie).

nymus verrucosa) i w świetlistych miejscach na skraju lasu w i s i e n k a s t e p o w a *(Prunus fruticosa)*, rosnąca tu na najdalej na płn.-zach. wysuniętem stanowisku na Pomorzu.

C i s występuje poza tem w powiecie: w Szczerkowie, nadleśn. Osie, oddz. 209, jeden niewielki ogrodzony osobnik; w nadleśn. Szarłata, leśn. Wydry, oddz. 57 jeden okaz (1,5 m wys.).

Ryc. 15. „Cisy" w Wierzchlesie: czysty drzewostan cisowy.

S z c z e r k o w o (Chirkowa), liściasta oaza w Borach Tucholskich z najpiękniejszem skupieniem brzęków w Polsce (nadleśn. Osie, leśn. Sobiny i nadleśn. Sarnia Góra, leśn. Dębowiec, obszar 190 ha). Panuje grab z dębem, brzęków z górą 100 dorodnych egzemplarzy, najgęściej w oddz. 210 nadleśn. Osie, gdzie rośnie 52 wysokopiennych drzew (największe 1,70 m obw., 26 m wys.). Największy brzęk Szczerkowa rośnie w oddziale 1 nadleśnictwa Sarnia Góra (2,16 m. obw., 30 m wys.).

B r z ę k występuje nadto pojedyńczo przy „Piekle" nad Wdą, w pobliżu Tlenia i przy drodze Osie—Stara Rzeka (przy zabud. gosp. Bociana).

Urozmaicone zespoły torfowiskowe nad Jez. Łąkorz w nadleśn. Warlubie, leśn. Dobre, oddz. 25 a (rezerwat, obsz. 17,62 ha). Największą przestrzeń zajmuje turzycowe torfowisko trzęsawiskowe z rzadkiemi gatunkami roślin (bagnica — *Scheuchzeria palustris*, przygiełka — *Rhynchospora alba*, rosiczki — *Drosera rotundifolia*, *Dr. anglica* i w. in.).

Ryc. 16. „Cisy" w Wierzchlesie: stary pień cisowy.

Jeziorka Dury zarastające skąpożywną roślinnością torfowisk przejściowych, w nadleśn. Osie, oddz. 155, 156, 183, 184, 185 (chronionych 5 jeziorek, obsz. 13 ha).

Skupienia roślin pontyjskich z ostnicą włosowatą (*Stupa capillata*) między Topolinkiem a Grucznem.

Wisienka stepowa (*Prunus fruticosa*), oprócz w Cisach Staropolskich nad Jez. Laskowickiem (koło stacji kol.).

Irga czarna (*Cotoneaster melanocarpa*) na „Djablich Górach", pod Świeciem, w parowie w pobl. Cegielni Morsk, w towarzystwie trzmieliny brodawkowatej i wielu roślin stepowych (jedyne stanowisko w zach. Polsce)

Wierzba borówkolistna (*Salix myrtilloides*), relikt lodowcowy, wykazuje w powiecie największe zagęszczenie stanowisk (w kotłach zatorfionych płd.-pomorskiej moreny czołowej): między Lniannem a Sierosławiem (obficie); między Grucznem a Dworzyskiem (na trzech torfowiskach); nad jeziorem na płd. od Wsi Lipno; między Belnem a Ernestowem (na 3 stanowiskach); na płn. od wsi Dziki (2 stanowiska); w lesie miejskim koło Nowego (2 stanowiska); w lesie Milewskim (3 stanowiska, dwa przy torze kolej., trzecie na płn.-wsch. krańcu od str. Przyn).

Ryc. 17. Największy brzęk w Szczerkowie.

Brzoza niska (*Betula humilis*) na łąkach pod Lniannem; w zaroślach przy Jastrzębiu; na łąkach nad Jez. Ostrowite.

Sosna w nadleśn. Sarnia Góra, leśn. Dębowiec, oddz. 68 olbrzymia sosna barciowa (4 m obw., 33 m wys.), zabytek rozpowszechnionego ongiś w Borach Tucholskich bartnictwa; w leśn. Zimne Zdroje, oddz. 146 jeszcze potężniejsza niż poprzednia Sosna Królewska (na wpół uschnięta); w nadleśn. Trzebciny, oddz. 52 sosna dwunożna.

Grab w nadleśn. Osie, oddz. 210 osobnik ponad 2 m. obw. i 22 m wys. (w Szczerkowie).

Dąb szypułkowy w nadleśn. Warlubie kilka starych drzew (8,50 m obw. i 10 m wys. bez wierzchołka!, 5,60 m obw. i 17 m wys., 4,25 m obw. i 20 m wys.); w nadleśn. Przewodnik na polu deputatowem o rozpiętości korony 28 m (4,64 m obw.).

Lipa drobnolistna, w nadleśn. Przewodnik, w oddz. 67, 140—142-151 i in. grube drzewa (do 2,80 m obw.); w nadleśnictwie Osie, oddz. 210 Szczerkowo) drzewo o 3 m obw. i 22 m wys.

Zwierzęta : Żóraw w nadleśn. Warlubie, Dąbrowa, Szarłata; łabędź w nadleśn. Warlubie, Osie, Przewodnik; bocian czarny w nadleśn. Warlubie, Osie, Wierzchlas, Szarłata; czapla siwa w nadleśn. Dąbrowa, Osie, Wierzchlas, Szarłata: żółw przy Świętem; miedzianka gniewosz w nadleśn. Sarnia Góra; ślimak *Helix vindobonensis* przy Sartawicach.

Ryc. 18. Sosna Królewska w Borach Tucholskich (pow. Świecie).

11. Powiat Grudziądz.

Krajobraz: dolina Ossy i Gardęgi przy Rogoźnie i Kłódkach Szlacheckich; wzgórze pod Zakurzewem (na płd. od ujścia Ossy do Wisły).

Grodziska: Dąbrówka Szl., Fijewo pod Radzynem, Gawłowice, nad Jez. Nogat, Lisnowo, Mełno, Słup, Świecie, Wydrzno.

Zabytki geologiczne : głaz narzutowy w nadleśn. Jamy, oddz. 170.

Roślinność : Zespoły roślin pontyjskich na stokach od Kłódek Szl. do Podzamcza Rogozińskiego i na wzgórzach pod Zakurzewem.

Zanokcica śledzionka *(Asplenium ceterach)*, południowa paproć, w fosie fortecznej Fortu Mestwina (Fortecy Courbiéra). Jedyne stanowisko w Polsce.

Brzęk w lasku Fortu Mestwina ok. 20 sztuk drzew owocujących; w lesie Orle; w lesie Mędrzyckim nad Ossą naprzeciw młyna Słup; w nadleśn. Jamy, rew. Jamy, w starym mieszanym lesie obficie (oddz. 70 a, 72, 77, 87,), w innych rewirach przeważnie mniejsze drzewka (rew. Leśniewo, oddz., 99, 115, rew. Wełcz, oddz. 135, 136, 150, 151, 152, 165, 167, rew. Ulricy, oddz. 142).

Sosna drobnolistna *(Pinus silvestris f. parvifolia)* głodowa forma sosny zwyczajnej, w zagajniku pryw. p. Karola Zobela.

„Dęby Napoleona" w gminie Słup przy młynie.

Lipa drobnolistna w Kłódkach Szl. (Młyn) olbrzymi okaz (8,80 m. obw., 19,50 m wys.).

Zwierzęta : żółw pod Grudziądzem i pod Łasinem. W nadleśn. Jamy, oddz. 161 schwytano w r. 1922 okaz 35 cm dł. i 20 cm szer.; miedzianka gniewosz przy Dusocinie.

12. Powiat Chełmno.

Krajobraz : Wysoki brzeg doliny Wisły od Płutowa po Chełmno; parowy przy Płutowie i przy Chełmnie; Góra Wawrzyńca pod Starogrodem Chełmińskim; Park w Ostromecku.

Grodziska: Jeleniec, Gzin, Góra Wawrzyńca, Lisewo, Ostromecko, Sarnowo, Unisław, Wieldządz, Wabcz (w uroczysku „Poganka").

Zabytki geologiczne : Źródło mineralne („Marji") w Ostromecku (szczawa alkaliczna), jedyne na Pomorzu. Kości zwierząt dyluwjalnych, znalezione przy Osnowie (ząb mamuta, czaszka suhaka, czyli antylopy sajga).

Roślinność : Torfowisko z brzozą karłowatą *(Betula nana)* w Linjach pod Dąbrową Chełmińską (nadleśn. Leśno, leśn. Linje, oddz. 106 b, obsz. 5,83 ha). Jedyne stanowisko tego zabytku epoki lodowej w zach. Polsce. Torfowisko jest chronione jako rezerwat przyrodniczy.

Formacje stepowe roślin pontyjskich z miłk'em wiosennym *(Adonis vernalis)* i ostnicą pierzastą *(Stupa pennata)* na stromych brzegach doliny Wisły między Kiełpem a Starogrodem. Rezerwat, własność pow. Chełmno.

Południowy stok Wielkiego Parowu Starogrodzkiego z zespołem roślin stepowych z ostnicą włosowatą *(Stupa capillata)*. Rezerwat, własność pow. Chełmno.

Północny stok Parowu Kałduskiego i zbocza doliny Wisły aż po Górę Wawrzyńca (łącznie z nią) z najbogatszem skupieniem roślin stepowych w obszarze Wisły, m. i. obu gatunkami ostnicy (*Stupa pennata, St. capillata*). Chronione, własność pow. Chełmno.

Wielka Kępa pod Ostromeckiem. Kępowy las nadwiślański z olbrzymiemi topolami i dębami. Topole czarne *(Populus nigra)* osiągają wymiary 7,60 m obw., 8,50 m obw., 9,10 m obw. (najgrubsza na Pomorzu!) przy wysokości ponad 30 m; dęby szypułkowe 6,85 m obw., 7,55 m obw., 9,31 m obw. (zapewne najgrubszy w Polsce!)

Ryc. 19. Najgrubszy dąb Pomorza na Wielkiej Kępie pod Ostromeckiem.

Także inne drzewa osiągają imponujące rozmiary n. p. wierzba krucha *(Salis fragilis)* 4,20 m obw. Właściciel hr. Alvensleben chroni stare drzewa.

Ostrów Panieński pod Chełmnem. Las kępowy z panującym wiązem *(Ulmus campestris)* (do 3 m obw.) i kresowemi stanowiskami paklonu *(Acer campestre)*, który osiąga tu granicę półn.-wsch. zasiągu. Najpiękniejsze i najobfitsze stanowisko paklonu na Pomorzu: starsze drzewa osiągają nad 1 m obw. przy przeszło 15 m wys. W warstwie próchnicy występuje jadalna trufla czarna *(Tuber aestivum)*.

Wierzba borówkolistna *(Salix myrtilloides)* na torfowisku z brzozą karłowatą w Linjach pod Dąbrową (nieliczne krzewy w zach. części); nad jez. Gogoliniec przy Krusinie; nad jez. przy Linowcu; między Trzebieluchem a Stanisławkami (pow. Wąbrzeźno).

Wisienka stepowa *(Prunus fruticosa)* na płd. krańcu rezerwatu torfowiskowego z brzozą karłowatą w Linjach pod Dąbrową (między torfowiskiem a torem kolejowym); w obrębie parku miejskiego pod Chelmnem w dolinie Fryby (na wsch. krańcu parku). *Caldesia parnassifolia*, rzadka roślina wodna przy Lisewie (zresztą na Pomorzu jeszcze tylko w jez. przy dworcu kol. w Laskowicach).

Zwierzęta: kolonje czapli siwej w Reptowie pod Dąbrową (rezerwat hr. Alvenslebena); borealno-alpejska błonkówka *Halictus fasciatus* i pluskwiak *Serenthia tropidoptera* w rezerwacie torfowiskowym z brzozą karłowatą w Linjach; stepowe błonkówki na granicznych płn. stanowiskach w parowach przy Chelmnie *(Colletes nasutus, Halictus semitectus, Andrena suerinensis, Pompilus quadripunctatus)*.

3. Powiat Toruń.

Krajobraz: Parowy przy Skłudzewie, Bierzgłowie, Lubiczu, Chełmży; brzeg Wisły przy Dolnym Młynie; Kępa Bazarowa przy Toruniu.

Grodziska: Bielczyny, Nawra (o wale podwójnym), Papowo Bisk., Stynort, Żyda.

Zabytki geologiczne: głaz narzutowy w Mokrem stojący przy ulicy (1,90 m wys.); głaz przy wejściu do parku od ul. Konopnickiej (2,50 m × 1,50 m × 1,40 m); płyta granitowa z przypominającemi napis śladami zwietrzenia, wmurowana w płn. ścianę kościoła Św. Jana.

Roślinność: Pierwotny drzewostan sosnowo-dębowy w Piwnicach, na płn. od Torunia (w nadl. Toruń, poddz. 3 a, 4 a, obszar 16,5 ha, chroniony). Sosny i graby (pojedynczo) 150—200 letnie, dęby 200—250 letnie z wielką ilością osobników znacznie starszych.

Zbocza Wisły przy Dolnym Młynie z obfitością roślin pontyjskich w krzewiastych i leśnych formacjach (częściowo już w pow. inowrocławskim). W podszyciu zielnem m. i. obficie przebiśniegi *(Galanthus nivalis)*, rzadziej zdrojówka *(Isopyrum thalictroides)*, pchlica cuchnąca *(Cimicifuga foetida)*. Wielką osobliwość botaniczną stanowi opisany stąd nowy gatunek turzycy „poznańskiej" *(Carex posnaniensis)*, tylko tu w Polsce występujący.

Skupienia roślin stepowych na Strzelnicy Artyleryjskiej pod Toruniem. Zespoły z ostnicą pierzastą *(Stupa pennata)* na południowym stoku wzgórz Dziwak (w dawnym oddz. leśn. 112); na placu ćwiczeń przy leśniczówce Rudak; na Wzgórzu Sygnałowem; na żwirowiskach przy drodze Wudeckiej (obok t. zw. Wzgórza Wilhelma). Zarośla wisienki stepowej *(Prunus fruticosa)* w pobliżu Wzgórza Sygnałowego przy drodze w dawnym oddz. leśn. 29 rew. Wygoda, nadleśn. Cierpice; w sąsiedztwie na terenie dawn. oddz. 28; pięć stanowisk przy drodze Wudeckiej (na półn. od leśn. Wudek w pobl. kamienia km 6,9; 20 m na zach. od poprzedniego stanowiska; w dawn. oddz. 73; w dawn. oddz. 88; w dawn. oddz. 87 i 101).

Ostnica pierzasta *(Stupa pennata)* z zespołami roślin pontyjskich, oprócz Strzelnicy Artyleryjskiej, na prawym brzegu Wisły przy Skłudzewie, Otłoczynie, Zamku Bierzgłowskim, Węgorzynie.

Trędownik omszony *(Scrophularia Scopolii)*, roślina pontyjsko-pannońska, na Kępie Bazarowej. (Jedyne stanowisko na Pomorzu).

Okazałe dęby w nadleśn. Toruń, oddz. 61, 62, 63, 86, piętnaście kilkasetletnich drzew.

Zwierzęta: płd.-wsch. remiz *(Aegithalus pendulinus)* gnieżdżący się na Kępie Bazarowej; jaszczurka zielona *(Lacerta viridis)* w dolinie Wisły; żółw przy Gutowie; pijawka lekarska w jez. przy Chełmży.

14. Powiat Wąbrzeźno.

Krajobraz: torfowisko Zgniłka pod Wąbrzeźnem.

Grodziska: Galczewko, Gołąb (Gołub), Lipnica, Napole, Orłowo, Osieczek, Ryńsk, Węgorzyn, Wąbrzeźno (Góra Zamkowa).

Roślinność: Brzoza niska *(Betula humilis)* na torfowiskach między Sitnem a Myśliwcem.

Brzęk w nadleśn. Leśno, rew. Strębaczno, około 20 młodych drzewek; w nadleśn. Konstancjewo, rew. Czystochleb, jeden okaz.

Aldrovandia vesiculosa, rzadka roślina owadożerna, w jez. $1^1/_2$ km na płd.-wsch. od Czystochlebu (między *Carex rostrata, Utricularia vulgaris, Utr. intermedia)*. Jedyne stanowisko na Pomorzu.

Dąb (4,58 m obw.) w nadleśn. Leśno, rew. Strębaczno, oddz. 72.

Wiąz olbrzymi w parku majątku Dębowa Łąka.

Zwierzęta: Czapla siwa w nadleśn. Konstancjewo i Leśno.; żółw i miedzianka gniewosz w nadleśn. Leśno.

15. Powiat Brodnica.

Pojezierze Brodnickie („Szwajcarja Brodnicka"), najpiękniejsza okolica prawego brzegu Wisły, zajmuje płn. część powiatu (i część pow. Lubawskiego).

Krajobraz: Wąwóz Branicy między Lidzbarkiem a Gutowem; zalesiona wyspa dyluwjalna w dolinie Branicy przy Gutowie; miejsce widokowe wśród pierwotnego lasu mieszanego w nadleśn. Lidzbark, leśn. Klonowo (oddz. 196 b) i nadleśn. Zbiczno, leśn. Rosochy (oddz. 132).

Grodziska: Bobrowo, Górzno, Jabłonowo, Jaguszewice, Lembarg, Nieżywięć, Płowęż, Radoszki, Szczuka.

Roślinność: Lasy mieszane nadleśn. Lidzbark i Rudaz obfitością roślin górskich w podszyciu (turzyca górska, złotogłów, naparstnica zwyczajna), często rzadkości florystycznych jak buławik czerwony *(Cephalanthera rubra)*, obuwik *(Cypripedium calceolus)*, miodownik melisowaty *(Melittis melissophylum)*, kupalnik górski *(Arnica montana)*. Pontyjski szczodrzeniec rozesłany *(Cytisus ratisbonensis* var. *biflorus)* tylko tu występuje na Pomorzu, podobnie jak górski rozchodnik owłosiony *(Sedum villosum)* na torfowiskach, w towarzystwie skalnicy północnej *(Saxifraga hirculus)*, północnej gwiazdnicy grubolistnej *(Stellaria crassifolia)* i in. W oddz. 227 i 229 nad Branicą mają występować brzęki.

Brzoza niska *(Betula humilis)* na torfowisku między nadleśn. Ruda a Gutowem (łąki górznieńskie, na płd. oddz. 232) w towarzystwie osobliwości florystycznych *(Gymnadenia conopea, Sweertia perennis, Tofieldia calyculata, Saxifraga hirculus, Pedicularis sceptrum carolinum)*.

Wierzba borowkolistna *(Salix myrtilloides)* w Zgniłobłotach, na granicy między Grzybnem a Bobrowem.

Sosna (3,20 obw., 25 m wys.) w nadleśn. Ruda, oddz. 146; takie w licznych innych oddziałach równie okazałe drzewa.

Jałowiec pospolity w nadleśn. Zbiczno (na enklawie Zarośle) 15 m wys.! najwyższy na Pomorzu; w nadleśn. Lidzbark, rew. Dębowiec, oddz 215 jałowiec płaczący (5 m wys.).

Dąb szypułkowy w nadleśn. Zbiczno, leśn. Zarośle, oddz. 86 „Dąb Hallera" (4,25 m obw., 3. VI. 1925 obalony przez burzę, liczył 350 lat); oddz. 74 „Dąb Kościuszki" (3,45 m obw.); oddz. 76 „Dąb Wolności" (3,42 m obw.); oddz. 78 „Dąb 18 Stycznia" (3,20 m obw.); w leśn. Rosochy, oddz. 125 (3,20 m obw.); w nadleśn. Ruda, oddz. 206 „Dąb Rzeczypospolitej" (5 m obw., 30 m wys.).

Dąb bezszypułkowy *(Quercus sessilis)* w nadleśn. Lidzbark, leśn. Klonowo, oddz. 196 b (3,40 m obw., 22 m wys.). W tymże oddz. trzmielina brodawkowata.

Zwierzęta: żóraw, łabędź, bocian czarny, w nadleśn. Zbiczno; czapla siwa (kolonje) w nadl. Ruda (leśn. Bryńsk, oddz. 107 i 122) i w nadl. Zbiczno (leśn. Górale, oddz. 154 i 163); żółw w nadleśn. Lidzbark i Zbiczno (koło Górzna, Nowego Zielunia, w dolinie Branicy); miedzianka gniewosz w nadleśn. Ruda.

16. Powiat Lubawa.

Płd.-wsch. część powiatu stanowi część „Pojezierza Brodnickiego".

Krajobraz: partje nad jez. Łąkorek, Wielkie Partęciny, Ciche i inne części nadleśn. Łąkorz; partje nad jez. Lidzbarskiem; pasma wzgórz przy Kurzętniku; nadleśn. Kostkowo w częściach położonych nad Welem; parów w Tylicach.

Grodziska: Byszwald, Gutowo, Łażyn, Nielbark, Nowy Dwór, Radomno, Rybno, Sampława, Tylice, Trzcin, Zajączkowo, Zakurzewo.

W płd. części Jez. Łąkorek (0,5 km od leśn. Grabiny) szczątki palowej osady nadwodnej.

Zabytki geologiczne: Wielki głaz narzutowy przy Szczepankowie.

Roślinność: Brzoza niska *(Betula humilis)* pojedynczo przy Straszewach; między Tynwałdem a Prątnicą (na płd.-wsch. od Lubawy). Tu także mieszańce z brzozą brodawkowatą i brzozą omszoną. Najpiękniejsze skupienie na pr. brzegu Wisły.

Wierzba borówkolistna *(Salix myrtilloides)* w dwu zagłębieniach na torfowisku przy Nowym Folwarku, w pobliżu stanowiska brzozy niskiej. Konieczna ochrona tak interesującego terenu!

Jałowiec w nadleśn. Łąkorz, leśn. Wąkop, oddz. 56 grupa okazów do 5 m wys.

Lipa drobnolistna *(Tilia cordata)* w nadleśn. Łąkorz, przy leśn. Lipowa Góra, stare drzewa ok. 3 m obw.

Lipa wielkolistna *(Tilia platyphyllos)* w nadleśn. Kostkowo drzewo o obw. 4,55 m.

Zwierzęta: puhacz w nadleśn. Kostkowo; łabędź, bocian czarny w nadleśn. Łąkorz; czapla siwa, żółw w nadleśn. Kostkowo i Łąkorz.

17. Powiat Działdowo.

Krajobraz: Okolica jezior na pograniczu powiatu lubawskiego (Zarybińskie, Tarczyńskie, Wel).

Grodziska: Księży Dwór, Gródki, Wielki Łęck nad Wkrą. Cmentarzyska przedhistoryczne: Skurpie, Koszelewki. „Góra Czarodziejska" pod Płośnicą zawiera, według legendy, skarby.

Roślinność: W nadleśn. Dwukoły, oddz. 13 dwie zrośnięte sosny; oddz. 6d okazały dąb (3 m obw., 24 m wys.); oddz. 18 dąb pozornie zrośnięty z lipą (ok. 80-letni).

Główne źródła.

Conwentz H., Forstbotanisches Merkbuch, I, Westpreussen. Berlin 1900.

Beiträge zur Naturdenkmalpflege, herausgegeben von H. Conwentz. Berlin 1910—1918.

Ochrona Przyrody. Zeszyty 1—8. 1920—1928.

Kwestjonarjusze Państwowej Rady Ochrony Przyrody z l. 1922—1924.

Polskie Pomorze

Instytut Bałtycki przystąpił do wydania zbiorowej pracy p. t. „Polskie Pomorze", która się ukaże w 4 tomach Pamiętnika Instytutu Bałtyckiego. Serja Balticum.

Treść Tomu I (Ziemia i ludzie).

Rozdział 1. Morfologja,
„ 2. Hydrografja, } opracował Dr. J. Mikołajski.
„ 3. Klimat,
„ 4. Szata Roślinna,
„ 5. Zabytki przyrody, } opracował Prof. Dr. Adam Wodziczko.

Dodatek do części I: Pomorze jako teren turystyczny, Dr. M. Orłowicz.

Rozdział 6. Kultura przedhistoryczna, opracował Prof. Józef Kostrzewski.
„ 7. Zróżnicowanie rasowe, opracował Dr. Kazimierz Stołyhwo.
„ 8. Zarys etnograficzny, opracował Prof. Dr. Adam Fischer.
„ 9. Charakterystyka językowa,
„ 10. Nazwy geograficzne, } opracował Prof. Mikołaj Rudnicki.

Dodatek do części II: Stosunki narodowościowe. Dr. Józef Wąsowicz.

Treść Tomu II. Historja i kultura.

Rozdział 1. Historja polityczna Pomorza, oprac. {Prof. Dr. Kaz. Tymieniecki i Prof. Dr. Wł. Konopczyński.
„ 2. Zarys dziejów kultury umysłowej, oprac. Dyr. Zygmunt Mocarski.
„ 3. Historja sztuki na Pomorzu, opracował Ks. B. Makowski.
„ 4. Stosunki kościelne dawniej i dzisiaj, oprac. Ks. Dr. T. Glemma.
„ 5. Szkolnictwo i oświata, opracował Kurator Jan Szwemin.
„ 6. Regjonalizm kaszubski, opracował Jan Karnowski.

Treść Tomu III. Życie gospodarcze.

Rozdział 1. Statystyka ludności, opracował Prof. Dr. Marcin Nadobnik.
„ 2. Administracja i samorząd, opracował Prof. Dr. Juljan Hubert.
„ 3. Rolnictwo, opracował Dr. Esden-Tempski.
„ 4. Gospodarka leśna, opracował Prof. Dr. Juljan Rafalski.
„ 5. Rybołówstwo jeziorowe i rzeczne, oprac. Dyr. Józef Borowik.
„ 6. Kredyt i spółdzielczość, opracował R. Kusztelan.
„ 7. Przemysł, opracował Prof. Dr. St. Nowakowski.
„ 8. Handel, opracował T. Marchlewski.

Treść Tomu IV. Dostęp do morza.

Rozdział 1. Zarys geo-polityczny Pomorza, oprac. Prof. Dr. Franciszek Bujak.
„ 2. Drogi wodne na Pomorzu, oprac. Prof. Inż. Mieczysław Rybczyński.
„ 3. Koleje żelazne na Pomorzu.
„ 4. Polskie porty morskie (Gdańsk, Gdynia, Tczew).
„ 5. Konkurencja portów Bałtyckich, opracował Adam Rudzki.
„ 6. Polska flota handlowa, opracował Inż. Juljan Rummel.
„ 7. Rybactwo morskie, opracował Prof. dr. Michał Siedlecki.
„ 8. Ustrój Wolnego Miasta Gdańska, oprac. Prof. Dr. Bogdan Winiarski.

Dodanych będzie kilka map (geograficzna, narodowościowa, komunikacyjna, historyczna), oraz pewna ilość wykresów i tablic statystycznych.

Drukiem Zakładów Graficznych
„Bibljoteka Polska" w Bydgoszczy